

नेपाली भाषाको पुस्तक उत्पादन र पुनरुत्पादन प्रक्रिया

दीपक अर्याल

विषय प्रवेश

हिमाल खबरपत्रिकामा 'असली पेडाको होडबाजी' शीर्षकमा एउटा समाचार छापियो, "७६ वर्षीय वैजनाथ साहले ४० वर्षअघि सप्तरी, बरमभियाको राजमार्ग छेवैमा एउटा पेडा पसल सुरु गरेका थिए। उनले सुरु गरेका पेडा पसलको नक्कल गरेर दायाँ-बायाँ, सडक पारि र पर-परसम्म पनि लहरै पेडा पसल खुलेका छन्। र, सबैजसो उनकै जस्तो साइनबोर्ड टाँगेर आ-आफ्नो पेडा विकासन ढुकेर बसेका देखिन्छन्" (जोशी २०६३)। यस्तै खालको रिपोर्ट 'मेरो अनलाइन नेपाल' को पोर्टलमा 'पेडा बूढा' शीर्षकमा देखा पर्‍यो :

बरमभियाको पेडाबस्तीमा रहेका पेडा पसलहरूको नाममा कुनै न कुनै रूपमा यिनै बूढाको नामसमेत जोडिएको छ। पेडा भण्डार वा पसलको नाम बूढाको पेडा पसल, पुरानो बूढाको पेडापसल, असली बूढाको पेडा भण्डार भनेर धेरैले राखेका छन्। धेरैले त साहको पेडापसल भनेर समेत आफ्नो पेडा भण्डारको नाम राखेका छन्। कसैले न्यु वैजनाथ साहको पेडापसल, त कसैले पुराना वैजनाथ साहको पेडापसल भनेर आफ्नो व्यापार वृद्धि गरिरहेका छन्।^१

^१ हेर्नुहोस् <http://meronepalonline.com/fullstory.aspx?Page=homepage&id=3177>. Access on 5 Sep 2008.

अलि छुट्टै प्रसङ्गमा २०१४ मा प्रकाशित कमलमणि दीक्षितको पुस्तक *यस्तो पनि* भित्रको एउटा लेख 'कल्लाई भन्ने ? सबै उस्तै' मा नेपाली भाषामा प्रकाशित केही पुस्तकहरूको चर्चा यसरी गरिएको छ :

'कृष्णचरित्र' भन्नासाथ अझ पनि 'कोही एक मथुरापुरी नगरीमा' भन्ने नै सम्झिन्छ। त्यसपछि यी "असली कृष्णचरित्र", "ठुलो कृष्णचरित्र" र "ठुलो असली कृष्णचरित्र" इत्यादि विशेषण जोडिएका विभिन्न कृष्णचरित्रलाई चिन्तुपर्दछ। हामीहरूको सौभाग्य या दुर्भाग्यले हामीले एक एक विषयमा कैयौं थरीका धर्मपुस्तक तयार पार्न जानेका छौं। स्वस्थानीको किताब नै लिऊँ। हामीहरूमाथि अत्यन्त दया गरेर हाम्रा प्रकाशकहरूले ६ किर्समका स्वस्थानीका पुस्तकहरू बजारमा प्राय गराइदिएका छन् (दीक्षित २०१४ : ९५-९६)।

सोही लेखमा चण्डीको श्लोकवद्ध अनुवाद मात्रै पाँच थरीका रहेका र 'कोमल गीता' भन्दा पहिले नै गीताको पद्मानुवाद पाँच थरीका प्रकाशित भैसकेको जानकारी पनि समावेश छ। धार्मिक पुस्तकबाहेकका अन्य पुस्तकहरूमध्ये 'मदन लहरी' का 'सहोदर' हरू अर्थात् कतिपय रूपरङ्गका हिसाबले, कतिपय प्रकाशक वा लेखकका हिसाबले र कतिपय विषयवस्तुका हिसाबले उस्तै लाग्ने 'मदन मञ्जरी', 'आनन्द लहरी', 'सर्व लहरी', 'प्रेम लहरी', 'रसीलो प्रेम लहरी', 'नयाँ प्रेम लहरी', 'प्रेम रस लहरी' आदि छापिएको र विक्री वितरण भएको जानकारी पनि उक्त लेखबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ।

यसरी हेर्दा *हिमाल खबरपत्रिकामा* २०६३ मा प्रकाशित 'असली पेडा' को समाचार र नेपाली प्रकाशन उद्योगवारेमा २०१४ मा लेखिएको दीक्षितको लेखले व्यापारीहरूमा देखिने प्रवृत्तिगत समानतालाई उजागर गरेका छन्। पुस्तक प्रकाशन व्यवसायको विकास-विस्तारका क्रममा बजारमा देखा परेका कतिपय धार्मिक तथा अन्य प्रचलित पुस्तकहरूको कुनै 'खास नाम' र उक्त नामसँग जोडिएर आएका अन्य विशेषण र 'बाजेको पेडा' सँग जोडिएर आएका विशेषणहरूको वर्तमान कथाका बीचमा कति समानता र कति असमानता होला, पुस्तकका नामहरूमा थपिएका 'विशेषण' हरू जस्तै पुस्तकभित्रका विषयवस्तुहरूमा कति थपघट भयो वा भएन, भयो भने किन भयो र त्यसका उद्देश्यहरू के-के थिए, त्यसले नेपाली प्रकाशन उद्योग र पुस्तकको व्यापार-वितरणलाई कस्तो प्रभाव पार्‍यो जस्ता प्रश्नहरू विस्तृत अध्ययनका विषय हुन सक्छन्। यस लेखमा भने त्यसबारे सामान्य उठान मात्र गरिएको छ, विस्तृत अध्ययन होइन।

मेकानिकल रिप्रोडक्सन र पुस्तक उद्योग

बरमभियाका पेडा पसलेहरूले आफ्ना पेडाको विक्रीका लागि कुनै खास शब्द वा नामलाई 'ब्रान्ड' का रूपमा प्रयोग वा नक्कल गरे पनि एउटा पसलमा बनाएको 'पेडा' यान्त्रिक रूपमै उत्पादन वा पुनरुत्पादन वा नक्कल गरियो र त्यसलाई विक्री वितरण गरियो भन्न मिल्दैन। पसलपिच्छेका 'असली' पेडाको रूपरङ्ग, आकार, तौल, गुणस्तर र स्वादमा थोरै भए पनि भिन्नता अवश्य छ र यस्तो भिन्नता हुनु किन स्वाभाविक छ भने यसको उत्पादन प्रक्रिया कुनै खास यान्त्रिक प्रविधि वा उपकरणको प्रयोग गरेर उत्पादन गरिने चाउचाउ, विस्कुट वा एउटै विषयवस्तु, एकैनासे साइज, डिजाइनिङ, रूपरङ्ग र अक्षर भएका पत्रपत्रिका वा पुस्तकहरूका हजारौं वा लाखौं प्रतिको जस्तो छैन र होइन। त्यसैले यसलाई 'मेकानिकल प्रोडक्सन' वा 'रिप्रोडक्सन' (यान्त्रिक उत्पादन वा पुनरुत्पादन) को हिसाबले हेर्नुभन्दा पनि 'म्यानुअल प्रोडक्सन' को रूपमा हेर्नुपर्छ र खास 'पेडा' को लागि प्रसिद्धि कमाएको एउटा नामलाई आधार मानेर वा ब्रान्डका रूपमा प्रयोग गरेर आ-आफ्नो व्यवसायमार्फत नाफा कमाउने उद्देश्य राखेको मान्नुपर्छ। दुई-तीन दिन पहिले निस्किएको वा उत्पादित पेडाको नमुनालाई आधार बनाएर सोही प्रकृतिको पेडाको उत्पादन वा पुनरुत्पादनको माग भयो भने त्यो काम गर्न कठिन मात्र होइन, असम्भव हुन्छ। सोही आकार, प्रकार, रूप वा रङ्गको पेडाको नक्कल गर्ने कोसिस गर्न सकिएला तर यान्त्रिक उत्पादन वा पुनरुत्पादन प्रक्रियाबाट उत्पादित वस्तुहरूमा जस्तो समानता यस उत्पादनमा पक्कै भेटिने छैन।

लागतमा कमी, नाफा र प्रभावकारिताका दृष्टिकोणले कुनै खास प्रविधिको प्रयोग गरी कम समयमा 'मास प्रोडक्सन', 'रिप्रोडक्सन' र 'डिस्ट्रिब्युसन' (वितरण) गर्नु आवश्यक मानिन्छ। यस खाले अवधारणाको विकासमा पुस्तक प्रकाशनको महत्त्वपूर्ण हात रहेको छ। युरोपमा गुटेनवर्ग बाइबल (Gutenberg Bible)^२ को प्रकाशन भएको समय र १५ औं शताब्दीको अन्त्यसम्मको ४० वर्षमा करिब दुई करोड र १६ औं शताब्दीमा १५ करोड प्रति पुस्तकहरू निस्किएको अनुमान गरिन्छ (एन्डरसन सन् १९९१)। पुस्तक प्रकाशन वा प्रिन्टिङको कामले व्यावसायिकता ग्रहण गरेको र लोकप्रिय बन्दै गएको सङ्केत थियो यो। त्यसबाहेक पुस्तक प्रकाशन कुनै खास भाषा वा क्षेत्रबाट विस्तार भएर युरोपकै स्थानीय भाषा वा

^२ गुटेनवर्ग बाइबललाई ४२ लाइन बाइबलका रूपमा पनि चिनिन्छ। यो बाइबल गुटेनवर्गद्वारा जर्मनीको मेन्ज सहरमा पन्ध्रौं शताब्दीमा मुद्रित गरिएको थियो।

क्षेत्र मात्र होइन युरोपबाहिर पनि फैलदै थियो र औद्योगीकीकरणतर्फ उन्मुख हुँदै थियो । सन् १४५५ मै फस्ट र स्कोफर (Fust and Schoeffer) ले प्रिन्टिङ व्यवसायको सुरुआत गरिसकेका थिए र त्यसलाई आधुनिक उत्पादन केन्द्रका रूपमा विकसित गर्न लागि परेका थिए, जुन करिब २० वर्षमै युरोपका अधिकांश भागमा प्रचलित भयो र प्रसिद्धि कमायो (एन्डरसन सन् १९९१) ।

युरोप लगायतका धेरैजसो क्षेत्रमा प्रकाशन उद्योगको प्रारम्भ धार्मिक पुस्तकहरूबाट भएको थियो । तर धेरै समयसम्म यो स्थिति रहेन र पुस्तक प्रकाशन उद्योगले व्यापारिक दृष्टिकोणले अगाडि बढ्दै अन्य विषय र क्षेत्रतिर हात हाल्यो । वास्तवमा पुस्तक प्रकाशन कुनै पनि वस्तुलाई 'मास प्रोडक्सन/ रिप्रोडक्सन' गर्ने पहिलो आधुनिक औद्योगिक क्षेत्र थियो (मक्लुहान सन् १९६२ : १२५) ।^३ औद्योगिक हिसाबले 'मास प्रोडक्सन' भएका अन्य कुनै वस्तुसँग पुस्तकको उत्पादनलाई तुलना गर्ने हो भने के स्पष्ट हुन्छ भने यी उत्पादनहरू अन्य वस्तुका तुलनामा लामो समयसम्म मान्छेको हात-हातमा वा घरमा सुरक्षित रहन्छन् । १६ औँ शताब्दीदेखि पुस्तकहरू व्यक्तिका घरमा मात्र सीमित नरहेर पुस्तकालयमा पनि सुरक्षित रहन थाले र जनमानसमा अभि परिचित हुन थाले । युरोपमा औद्योगिक क्रान्तिको एउटा पाटोको रूपमा देखा परेको पुस्तक प्रकाशन उद्योग त्यस्तै सम्भावनासहित भारतीय सहर कलकत्तामा पनि देखा पर्‍यो ।

नेपाली भाषामा पुस्तक प्रकाशनको प्रारम्भिक सन्दर्भमा कलकत्तामा सुरु भएको यस उद्योगको चर्चा गर्नु उपयुक्त हुन्छ । १९ औँ शताब्दीको पछिल्लो समयमा प्रकाशन उद्योग (पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाको लेखन, सम्पादन, छपाइ र वितरण) कलकत्ताको सबैभन्दा ठूलो स्थानीय उद्योग थियो । सन् १९११ मा कलकत्ताका ६ ओटा जुट मिलमा १५,१११ जना व्यक्तिहरू रोजगारीमा थिए भने ९९ प्रिन्टिङ प्रेसमा ११,८०० जनताले काम पाइरहेका थिए र यो रोजगारीका हिसाबले पनि त्यहाँको दोस्रो ठूलो उद्योग थियो (रोय सन् १९९५) । यसै सन्दर्भमा, बजारोन्मुख प्रिन्ट उद्योग र निश्चित उद्देश्यका साथ स्थापित मिसनरीबाट विविध विषय र भाषाका पुस्तकहरूको प्रकाशनले नेपाल तथा भारतका कतिपय क्षेत्रमा प्रकाशन उद्योगहरूको विकास तथा विस्तारका लागि मार्ग प्रशस्त गर्ने काम गर्‍यो । फलस्वरूप अन्य क्षेत्रमा पनि पुस्तक प्रकाशन, विक्री, वितरण र

^३ बजारको निर्माण र विस्तारका क्रममा पुस्तक बजारको निर्माण हुनु अन्य वस्तुहरू जस्तै किनवेच र नाफा-घाटाको बजारमा सीमित मात्र थिएन बरु पुस्तकका माध्यमद्वारा फैलिएका रणनीतिक विचारहरू आधुनिक युरोपको विकासको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पाटो पनि थिए ।

पहुँचमा व्यापकता आयो । कलकत्तामा सन् १८०० मा सेरामपुर^४ बापिस्ट मिसन प्रेसको स्थापना भयो र यसै प्रेसबाट क्रिश्चियन धर्म र अन्य साहित्यिक कृतिहरूको प्रकाशन सुरु भयो । सेरामपुर मिसनबाट सन् १८०१-१८३२ का बीचमा ४० ओटा भाषामा करिब २,१२,००० प्रति किताबहरू प्रकाशित भएका थिए (रोय सन् १९९५) । यसै प्रेसबाट सन् १८२१ (वि.स. १८७८) मा नेपाली भाषामा ७०६ पृष्ठको *(द) होली बाइबल*को प्रकाशन भयो । सेरामपुर अधि भारतमा सरकारी स्तरमा केही प्रेस भित्रिसकेको भए पनि निजी क्षेत्रमा भने यसको सफलतापछि मात्र प्रेस भित्रिएका हुन् ।

कलकत्ताबाट सुरु भएको नेपाली भाषाको प्रकाशन बनारस हुँदै नेपालभित्र फैलियो (चाल्मर्स सन् २००२) । यसरी फैलँदै गएको व्यापार र प्रकाशनहरूका माझ प्राविधिक रूपमा यस क्षेत्रको कति व्यावसायीकरण भयो र त्यस व्यावसायिक विशिष्टीकरणका लागि जरुरी रहेको 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को स्थिति कस्तो रह्यो ? भनेर चर्चा गर्नु नै यस लेखको मूल उद्देश्य हो । यस लेखमा प्राविधिक रूपले 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को कारणले उत्पादित सामग्रीमा देखिनुपर्ने समानता, विशिष्टीकरण र मास प्रोडक्सनका पक्षलाई मात्र केलाउने प्रयास गरिएको छ । मेकानिकल रिप्रोडक्सनमार्फत कुनै खास धार्मिक, परम्परागत क्षेत्र वा समुदायबाट कुनै खास परम्परागत उत्पादनहरूलाई नयाँ ठाउँ वा नयाँ परिवेशमा हस्तान्तरण गर्ने वा ल्याउने र आम पहुँचमा पुऱ्याउन र लोकप्रिय बनाउनका लागि यसले दिएको योगदान (बेन्जामिन सन् १९७०) का विषयमा कुनै चर्चा गरिएको छैन । पुस्तकका सन्दर्भमा, खास धार्मिक पुस्तकहरूलाई पारम्परिक घेराबाट आमजनतासम्म सजिलैसँग पुऱ्याउन गरिएको व्यापारिक प्रचार-प्रसारका कुराहरूलाई समावेश गरिएको छैन । यस लेखले पुस्तक प्रकाशनका क्रममा वा पुस्तक प्रकाशन पछिका सामाजिक, राजनीतिक वा भाषिक उतार-चढाव र प्रभावलाई विश्लेषण गर्दैन । यसले जगाएको वा कल्पना गर्न सिकाएको भाषिक, सांस्कृतिक, 'राष्ट्रिय पहिचान' वा 'नेपालीपन' जस्ता 'चेतना' का सन्दर्भमा पनि छलफल गर्दैन । यसमा बनारस क्षेत्रबाट प्रकाशित केही पुस्तक तथा मिसनरी संस्थाबाट नेपाली भाषामा प्रकाशित पुस्तकहरूमा देखिएको विविधतालाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेर मेकानिकल रिप्रोडक्सनका दृष्टिकोणले पुस्तक प्रकाशनमा आर्थिक लागत घटाउन सकिने दुई फरक परिस्थितिको चर्चा मात्र गरिएको छ ।

^४ सेरामपुर (Serampore) र श्रीरामपुर (Srirampur) दुवै प्रचलनमा देखिन्छ ।

यस परिप्रेक्षमा 'यान्त्रिक पुनरुत्पादन' का दृष्टिकोणले नेपाली भाषाका प्रकाशनहरूको स्थिति कस्तो रह्यो ? यान्त्रिक पुनरुत्पादनको अवधारणालाई नै पछ्याइयो वा पछ्याइएन ? नेपाली भाषामा प्रकाशित पुस्तकहरूका सन्दर्भमा 'प्रिन्टिङ इन्डस्ट्री' मा 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को अवस्था कस्तो रहेको थियो वा नेपाली भाषामा प्रकाशित केही चल्तीका धार्मिक तथा अन्य पुस्तकहरूको उत्पादन प्रक्रिया कस्तो रह्यो ? बारम्बार मुद्रित भएका पुस्तकहरूका सन्दर्भमा कस्तो नीति अवलम्बन गरियो वा कसरी मुद्रित गरियो र पुस्तकहरू मुद्रित/पुनर्मुद्रित हुँदा 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को अवधारणालाई कति ख्याल गरियो ? नामहरू उस्तै-उस्तै लाग्ने र विषयवस्तुहरू एउटै भएका नेपाली भाषामा प्रकाशित पुस्तकहरूको अवस्था कस्तो थियो ? के व्यावसायिकताका आधारमा पुस्तकहरूको प्रकाशन गर्दा समयको बचत गर्ने, लागत घटाउने, एकरूपता कायम गर्ने र 'मास प्रोडक्सन/रिप्रोडक्सन' गर्ने धारणाको विकास भयो ? 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' बाट सारा विश्वमा आइरहेको परिवर्तनलाई नेपाली पुस्तकका प्रकाशकहरूले आत्मसात् गरे वा गरेनन् ? मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा संरक्षित केही पुस्तकमा देखिएका खास विशेषताहरूलाई आधार बनाउँदै यस लेखमा यी र यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

उत्पादन, पुनरुत्पादन र नक्कल

सिद्धान्ततः मानव निर्मित कलाकृति वा सोसँग सम्बन्धित कामहरूको नक्कल गर्न सधैं सम्भव थियो र छ (वेन्जामिन सन् १९७०) । समाजमा पुराना कलाकृतिहरूका आधारमा नयाँ कलाकृतिहरू बन्ने गर्छन् र कहिलेकाहीं नयाँ कलाकृतिहरूको प्रभाव बढ्ने तर नवनिर्माणका लागि आधारस्तम्भका रूपमा लिइएका पुराना कलाकृति, पेन्टिङ, मूर्ति, फोटोहरूको प्रभाव कम हुने सम्भावना पनि रहन्छ।^४ जस्तै रिमिक्स गीतहरू, तर 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन'को अवधारणा यस्तो कपी (नक्कल) र प्रभाव भन्दा भिन्न छ ।

मेकानिकल रिप्रोडक्सन (यान्त्रिक पुनरुत्पादन) को तात्पर्य 'मास प्रोडक्सन' र 'रिप्रोडक्सन' हुन सक्नु, लागत घट्नु, श्रम र समय कम लाग्नु र नाफा हुन सक्नु तथा 'मास' वितरण हुन सक्नु हो । यस प्रक्रियाबाट उत्पादित सबै वस्तुहरूमा अद्भुत समानता पाइन्छ; समान रूप, रङ्ग र गुणका सामग्रीको उत्पादन हुन्छ, र

^४ लेखको यो भागमा उठान गरिएको मेकानिकल रिप्रोडक्सनसम्बन्धी अवधारणा वेन्जामिन (सन् १९७०) मा आधारित छ ।

ती उत्पादित सामग्रीका बीचमा फरक छुट्ट्याउन सकिँदैन । 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' ले मूल कपी र त्यसबाट उत्पादित कपीहरूका बीचमा विभेद गर्दैन वा मूल प्रति र 'अन्य' को अवधारणालाई मान्यता दिँदैन । जस्तै- कुनै वस्तुको फोटो खिचियो र उक्त फोटोका १००० प्रति 'मेकानिकल प्रोडक्सन/रिप्रोडक्सन' भयो भने ती सबै फोटोहरूका बीचमा पूर्ण समानता हुन्छ । कुन आधिकारिक (अथेन्टिक) हो र कुन आधिकारिक होइन भनेर छुट्ट्याउन सकिँदैन अथवा कुन पहिलोपटक उत्पादन भयो, कुन अन्तिम पटक भयो भनेर पर्गेल्न सकिँदैन । 'मास' मा उत्पादन र पुनरुत्पादन हुने यस्ता थुप्रै विषयवस्तुहरूमध्ये पुस्तकको छपाइ एक हो । यसरी उत्पादित कुन पुस्तक आधिकारिक हो, कुन होइन, पुस्तकको कुन प्रति पहिलो हो र कुन प्रति दोस्रोपटक छापिएको हो, भन्न सकिँदैन । हजारौँप्रति पुस्तकका बीचमा कुनैलाई कुनै खास विशेषताका आधारमा छुट्ट्याउन सकिँदैन । सबै पुस्तकहरूको साइज, रूप, रङ र विषयवस्तु समान हुन्छ, र त्यो पुस्तक प्रकाशन गर्न अर्को मेशिन, डिजाइनिङ वा कम्पोजिसनको प्रयोग नगर्दासम्मका लागि हजारौँप्रति पुस्तकहरूका माभ्रमा समानतावाहेक अर्को कुरा खोज्न सकिँदैन ।

तर, त्यसैमा सानोभन्दा सानो कुरा हटाइयो वा थपियो भने; डिजाइनिङमा परिवर्तन वा विषयवस्तुको सम्पादन गरियो वा हटाइयो भने, कुनै खास भाग परिवर्तन गरियो भने अथवा कम्पोज गर्दाका अक्षरहरू हराएर वा विग्रिएर नयाँ थपियो र पुस्तकको उत्पादन गरियो भने नयाँ उत्पादित पुस्तक तथा पुरानो पुस्तकका बीचमा फरक देखिन्छ । यस्तो फरक विषयवस्तु वा किताबको डिजाइन, साइज, पृष्ठ सङ्ख्या, आकार, प्रकार र रूपरङ्गमा देखिन सक्छ । यस क्रममा, पहिले नै लगानी गरिएका वा खर्च भइसकेका श्रम, शक्ति र साधन खेर जान्छ, तथा श्रम, समय, साधन र स्रोतमा पुनः लगानी गर्नुपर्छ । नयाँ पुस्तक 'नयाँ उत्पादन' का रूपमा बजारमा प्रवेश गर्छ । यसरी उत्पादित हुने 'नयाँ' पुस्तकका कारण आर्थिक व्ययभार बढ्ने, समय र श्रमको अनुत्पादक खर्च बढ्ने हुन्छ र नाफामा कमी आउनुका साथै व्यापार-व्यवसायका दृष्टिकोणले पनि यसलाई परिपक्व कदमका रूपमा लिन सकिँदैन । यस्तो परिवर्तनसँग जोडिएर आउने थप समय, परिश्रम र खर्च (लागत) को वृद्धि 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को अवधारणाभन्दा पृथक् छ ।

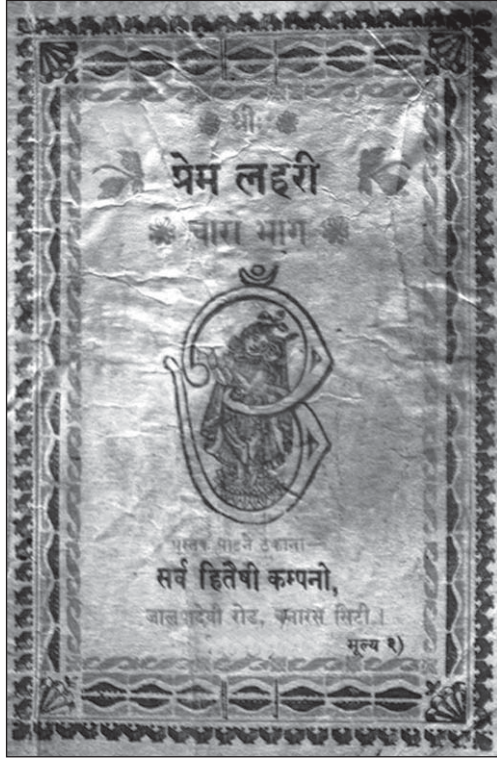
सक्कल बमोजिम नक्कल अथवा नयाँ ?

दीक्षित (२०१४) ले आफ्नो लेखमा उल्लेख गरेका थुप्रै पुस्तकहरूमध्येको एउटा पुस्तक हो- *मदन लहरी* । यही *मदन लहरी*बाट 'प्रभावित' अर्को एउटा पुस्तक

तस्विर १

भेटियो- प्रेम लहरी। 'चारो' (चार) भाग उल्लेख गरिएको यस पुस्तकको कभर पेजमा 'प्र. सर्वहितैषी कम्पनी, जालपादेवी रोड, बनारस सिटी, मूल्य- २/- उल्लेख छ (हेर्नुहोस् तस्विर १)। सन् १९५४ सालमा २,००० प्रति छापिएको यस पुस्तकको नाम प्रेम लहरी भए पनि पुस्तकको भित्री पेजबाट विषयवस्तु सुरु गर्दा 'नवीन प्रेम-लहरी' नामाकरण गरिएको छ। सोही विषयवस्तु समेटिएको अर्को पुस्तक देखा पर्छ प्रेम लहरीकै नाममा। यसमा 'प्र. सर्वहितैषी कम्पनी'को सट्टा 'पुस्तक पाइने ठेगाना सर्वहितैषी कम्पनी, जालपादेवी रोड, बनारस सिटी' उल्लेख छ र पहिले उल्लेख गरिएको पुस्तकको भन्दा कभर पेज भिन्न छ (हेर्नुहोस् तस्विर २)। मूल्य २/- नै भए पनि मिति र कति प्रति छापिएको हो तथा प्रकाशक को हो भन्नेबारेमा पुस्तक मौन छ। पुस्तकभित्र देखिने अचम्मको पक्ष भनेको दुई पुस्तकका बीचमा रहेको विषयवस्तु तथा पेज सङ्ख्यामा रहेको समानता हो।

तस्बिर २

दुवै पुस्तकको पृष्ठ सङ्ख्या १४३ नै छ। विषयवस्तु एउटै छ, पृष्ठ सङ्ख्या एउटै छ, दुई पुस्तकमध्ये एउटामा प्रकाशन मिति उल्लेख नभए पनि दुवै पुस्तकमा सर्वहितैषी कम्पनीको नाम छ। यसरी, धेरै समानता हुँदाहुँदै पनि यी पुस्तक एकैपटक वा एउटै 'कम्पोज सेट-अप' बाट छापिएका अर्थात् 'मेकानिकल प्रोडक्सन' वा 'रिप्रोडक्सन' गरिएका होइनन्। यिनका लागि दुईपटक परिश्रम गरिएको छ। दुई पुस्तकका बीचमा देखिने केही सामान्य फरकहरू यस्ता छन्— यिनको पहिलो पेजमा 'वात्त्वित' र 'वातचित्' तथा 'मिनट' र 'मिनट्' जस्ता शब्द र ह्रस्व-दीर्घको प्रयोगमा भिन्नता छ। साथै, दोस्रो पेजलगायत पुस्तकका सबैजसो पृष्ठमा व्याकरण र ह्रस्व-दीर्घमा अनि शब्दहरू जोड्ने-छुट्ट्याउने कुरामा फरक देख्न सकिन्छ। प्रत्येक पृष्ठमा यस्ता फरक-फरक अक्षरहरू देखा पर्छन् अथवा प्रत्येक पृष्ठको सेटअप नै नयाँ वा छुट्टै छ। जस्तै- "यो बेला बखत" र "योबेलाखत",

प्रथम भाग । ११	ॐ प्रथम भाग ॐ ११
[मर्द] जानघौ प्यारी विलम्ब मै गो, हुने छु रमाना । निर्धक भई प्यारीजी वसे, जुराउने लहना ॥ ३६ ॥	[मर्द] जानघौ प्यारी विलम्ब मै गो, हुने छु रमाना ॥ निर्धक भई प्यारीजी वसे, जुराउने लहना ॥ ३६ ॥
[स्त्री] आमा है बाबूझौ मेरो आफू, प्याराजी ? जानू होस् । विदाङ्ग मेरो सलामङ्ग मेरो, एक चीन्हू लीनु होस् ॥ ४० ॥	[स्त्री] आमा है बाबूझौ मेरो आफू, प्याराजी ? जानू होस् । विदाङ्ग मेरो सलामङ्ग मेरो, एक चीन्हू लीनु होस् ॥ ४० ॥
यस् प्रकार्दया ममाथि माया, सदा होस् दिन रात् । मागेको एती पाइहाले तेती, Good Morning रुये यौ हात ॥ ४१ ॥	यस् प्रकार्दया म माथि माया, सदा होस् दिन रात् । मागेको एती पाइहाले तेती, Good Morning रुये यौ हात ॥ ४१ ॥
भाफुको घर्मा रोजैम आउङ्ग, न विराइ एक दिन् । बात चित्त सधे हुँदैपो होला, सोचीजता एसे छिन् ॥ ४२ ॥	आफुको घर्मा रोजैम आउङ्ग, न विराइ एक दिन् । बात चित्त सधे हुँदैपो होला, सोचीजता एसे छिन् ॥ ४२ ॥

तस्खर ३

तस्खर ४

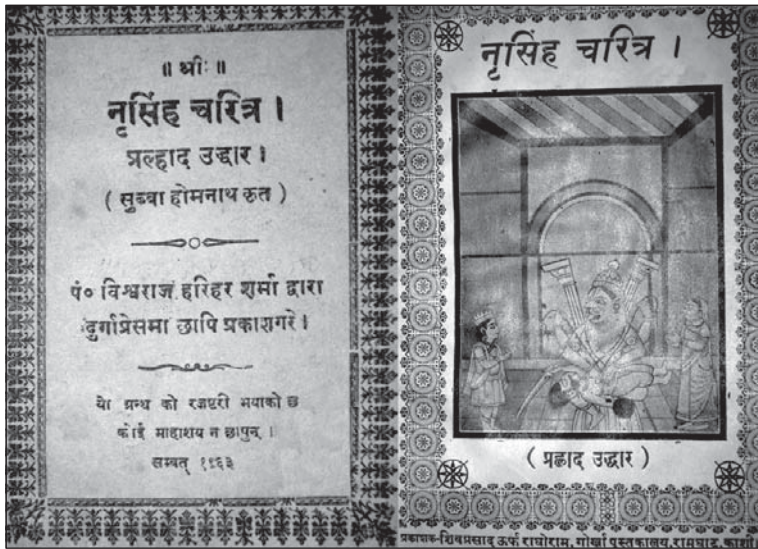
“फेर्नाम न लीनु” र “फेर्नामै न लीनु” आदि । पृष्ठ ११ मा एउटा पुस्तकमा Good Morning देखिन्छ भने अर्को पुस्तकमा Good Morning देखिन्छ (हेर्नुहोस् तस्खर ३ र ४) । पहिलोपटक पुस्तक छाप्दा गल्ती भएका कारण पुस्तक सच्याएर छापेको हुन सक्छ तर त्यो बारेमा पुस्तक मौन छ । पुस्तकको साइजमा केही फरक देखिन्छ तर पृष्ठ सङ्ख्याका हिसाबले कुनै पनि कविताका खण्डहरू फरक ठाउँमा वा अर्को पेजमा (एक अर्कासँग फरक पेजमा) छैनन्, सबै आ-आपनै ठाउँमा छन् । पुस्तकको विषयवस्तु सुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै छ । खोलमा केही फरक देखिएको छ तर समग्रमा हेर्दा सबै कुराले उस्तै जस्तो लाग्ने पुस्तक सबै कुराले भिन्न छन्, पुस्तकका प्रत्येक पानाहरू एक-आपसमा भिन्न छन् ।

प्रेम लहरी (पहिला भाग) लेखिएको अर्को पुस्तक पनि देखा पर्छ । विषयवस्तुका हिसाबले यो पुस्तक पनि पहिले चर्चा गरिएको भन्दा फरक छैन तर यसको कभर पेजमा प्रकाशक- ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स, बुकसेलर हेड आफिस- ‘राजादरवाजा, ब्राञ्च-कचौडीगली, वाराणसी’ उल्लेख छ । टाइटल पेज नभएको यस पुस्तकको विषयवस्तु भने ‘नवीन प्रेम-लहरी’ भनेर सुरु हुन्छ । यसको सुरुआत पनि पहिले उल्लेख गरिएको पुस्तकमा जस्तै ‘मौकाको घरी दया होस् प्यारी’ बाट सुरु हुन्छ

तर पृष्ठ सङ्ख्या घटेर ४८ औं पेजमा 'चिमोटुछु चाकैमा' गएर टुङ्गिन्छ । पुस्तकको मुद्रक- बम्बई प्रेस, वाराणसी उल्लेख छ ।

ठीक ४८ पेजमै अट्ने गरी 'अर्को' नवीन प्रेमलहरी (प्रथम भाग), 'पुस्तक पाइने ठेगाना- श्री गौरीशङ्कर शर्मा, भाष्कर पुस्तकालय, ठठेरी बाजार, बनारस सिटी' लेखिएको पुस्तक देखा पर्छ । यो पुस्तक पनि 'नवीन-प्रेम-लहरी' शीर्षकबाट सुरु हुन्छ जसको 'टाइटल पेज' छैन, र 'मौकाको घरी दया होस् प्यारी' बाट सुरु हुन्छ र ४८ पेजमा गएर "चिमोटुछु चाकै-मा" गएर टुङ्गिन्छ । तर, पुस्तकको मुद्रकसम्बन्धी जानकारी भने "बी.के शास्त्री, ज्योतिष प्रकाश प्रेसमा छापियो" भनेर उल्लेख गरिएको छ । यहाँ एउटा प्रकाशकको पुस्तक अर्को प्रकाशकले नक्कल गरेको हुन सक्छ । यसको अर्थ यो पुस्तकले राम्रोसँग व्यापार गर्दै थियो । सबै कुराको नक्कल त भयो तर उत्पादन लागत घटाउन सकिने प्राविधिक र 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' का हिसाबले यसखाले उत्पादनको महत्त्व रहेन । यहाँ परिश्रम, समय र आर्थिक दृष्टिकोणले कुनै फाइदा गर्ने भन्दा पनि पहिले नै प्रचलित भइसकेको उत्पादनलाई आफूले पनि उत्पादन गरेर बेच्ने काम मात्र भयो । यदि एउटै प्रकाशकले सोही पुस्तक 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' का माध्यमद्वारा उत्पादन गर्न पाएको भए त्यसबाट आर्थिक रूपले फाइदा लिन सक्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन । त्यसो त अधिल्लो पुस्तकमा धेरै गल्ती भएर सच्याएको, प्रकाशकहरू फेरिएको वा लामो समयसम्म कम्पोज गरिएका सामग्रीहरू सुरक्षित राख्न सकिने अवस्था नरहेकाले पुस्तक भिन्न रूपमा पुनःमुद्रण भएको हुन सक्छ । पुस्तकहरू छान्पका लागि फन्ट (अक्षर) हरूको कमी हुनु र एउटा पुस्तकका लागि प्रयोग गरिएको फन्ट अर्को ठाउँमा प्रयोग गर्नु पर्ने भएकाले पुरानो कम्पोज भत्काइने र केही समयपछि उक्त पुस्तक छान्पका लागि पुनः कम्पोज गर्नुपर्ने अवस्था आएको पनि हुन सक्छ । जे होस्, यसरी प्रकाशित पुस्तकहरूका बीचमा एकरूपता देखिँदैन ।

नृसिंह चरित्र नामक पुस्तकको कभर पेजमा "सुब्बा होमनाथ कृत, पं विश्वराज हरिहर शर्माद्वारा दुर्गाप्रेसमा छापि प्रकाश गरे" उल्लेख छ । "यो ग्रन्थ को रजष्टरी भयाको छ कोई माहाशय न छापून्" भनेर उल्लेख पनि गरिएको छ (हेर्नुहोस् तस्विर ५) । सम्वत् १९६३ मा प्रकाशित यस पुस्तकको पृष्ठ सङ्ख्या ५३ छ जसको साइज १६.५X१२ छ तर सोही विषयवस्तु भएको अर्को पुस्तकको प्रकाशक- शिवप्रसाद ऊर्फ राघोराम, गोर्खा पुस्तकालय, रामघाट, काशी लेखिएको छ र उक्त पुस्तकको साइज १७X१२.५ छ । यो साइजको फरक पेपर कटिडका कारणले भएको हुन सक्छ तर ५३ पेजमा निस्किएको अधिल्लो पुस्तकको पृष्ठ

तस्विर ५

तस्विर ६

सङ्ख्या भने ३५ मा भरिएको छ । 'फन्ट साइज' र हरफ तथा शब्दका बीचको 'स्पेस' घटाएर पृष्ठ सङ्ख्या कम गराइएको छ । दोस्रो पुस्तकको कभरमा स्केचसहितको तस्विर राखिएको छ र प्रकाशकको नामबाहेक अन्य कुनै कुराको जानकारी दिइएको छैन (हेर्नुहोस् तस्विर ६) । विषयवस्तुका दृष्टिकोणले पुस्तक एउटै हो, तर कभर पेज, प्रकाशक र विषयवस्तुको डिजाइनिङमा देखिएका फरकहरूले पुस्तक फरक हो भन्न करै लाग्छ । अर्थात् एउटा पुस्तकलाई आधार मानेर अर्को पुस्तकको डिजाइनिङ गरियो, पुनः कम्पोज भयो, मुद्रण भयो र बजारमा गयो । श्रम, समय र उत्पादन लागतलाई पुनः दोहोर्‍याइयो । यसरी गरिएको पुनर्मुद्रणको अर्थ बजारमा उक्त पुस्तकको माग त थियो तर विक्री-वितरणका लागि पुस्तकहरू प्रशस्त थिएनन् भन्ने पनि हुन सक्छ ।

नेपाली भाषामा प्रकाशित पुस्तकको सन्दर्भमा चाल्मर्श (सन् २००२) ले प्रस्तुत गरेका तथ्याङ्कहरूलाई हेर्दा सन् १८९६-१९२० को करिब २४ वर्षमा भारतको उत्तर प्रदेशमा २१८ शीर्षकका २,९८,२५७ प्रति पुस्तकको दर्ता भएको तथ्याङ्क देख्न सकिन्छ । उता मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा रहेको पुस्तकहरूको सङ्ख्यालाई नेपाली भाषाका पुस्तकहरूको सबैभन्दा ठूलो सङ्ग्रह मान्दा सन् १८२१ देखि २००९ सम्मको १८८ वर्षको अवधिमा करिब २६,४१६ (१ फेब्रुअरी

२००९ सम्मको अपडेट अनुसार) शीर्षकका पुस्तक प्रकाशित भएको देखिन्छ।^६ सन् १९९० पछाडि नेपाली भाषाका पुस्तक प्रकाशनको सङ्ख्यामा व्यापक वृद्धि भए पनि कुल कति शीर्षकका पुस्तकहरू कति-कति प्रति प्रकाशित भए भन्ने कुराको सही तथ्याङ्क निकाल्न भने कठिन नै छ। पुस्तक प्रकाशनका लागि दर्ता गर्नुपर्ने वा प्रकाशनपश्चात् कुनै संस्था वा सरकारी निकायमा बुझाउनुपर्ने र सुरक्षित राख्नुपर्ने कानुनी बाध्यता नभएकाले कैयौं पुस्तकहरूको अस्तित्व पहिले नै समाप्त भइसकेको छ। मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरूलाई आधार मानेर नेपाली पुस्तक प्रकाशनको सङ्ख्या हेर्दा २०४६ (सन् १९९०) यताका १९ वर्षमा मात्र कुल ११,४५५ पुस्तक प्रकाशन भएको देखिन्छ। यसबाहेक, २००१ (सन् १९४५) देखि २०४५ (१९८९) सम्मका ४४ वर्षमा प्रकाशित पुस्तकहरूको सङ्ख्या करिब ११,०८५ रहेको छ भने सन् १८२१ देखि १९४३ सम्मको १२२ वर्षे अवधिमा कुल ३,८७६ पुस्तक प्रकाशित भएको देखिन्छ।

उत्पादन र पुनरुत्पादनका सन्दर्भमा तत्कालीन परिस्थितिलाई हेर्दा 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को सबैभन्दा उपयुक्त नमुना थियो, हिन्दू देवीदेवताहरूको तस्विरको उत्पादन। यसले कलालाई विशिष्ट पहिचान, क्षेत्र, वर्ग, सम्प्रदाय र जातबाट आम जनतामा लोकप्रिय बनायो। यो मास प्रोडक्सन र रिप्रोडक्सन भएपछि, विक्रीका लागि बजारमा जान्थ्यो। सामान्यतः ठूलो परिमाणमा प्रकाशित हुने भएकाले देवीदेवताका तस्विर सस्ता हुन्थे, त्यसैले पुस्तकहरूमा वा कथाका लागि आवश्यक ठानिएका धार्मिक चित्र वा तस्विरहरूको मुख्य स्रोत बजारमा आइसकेका यस्ता तस्विरहरू हुन्थे। खास गरी कलकत्ता र बनारसमा छापिएका पुस्तकहरूमा प्रयोग हुने भगवानका तस्विरहरू पुस्तककै लागि तयार पारिएका हुँदैनथे। अथवा, पुस्तकका लागि छुट्टै तस्विर बनाउने वा चित्र कोर्ने काम कमै हुने गर्थ्यो। बजारमा मेकानिकल रिप्रोडक्सनका हिसाबबाट उत्पादित भगवानका तस्विरलाई नै पुस्तक र कथाको मागअनुसार पुस्तकभित्रको कुनै उपयुक्त ठाउँ (कथा) मा राखिन्थ्यो। यसो गर्दा कतिपय अवस्थामा एउटै पुस्तक भित्रका तस्विरहरूका उत्पादक फरक-फरक ठाउँ (गोरखपुर, कलकत्ता वा बनारस) का हुन्थे। कोमलनाथ अधिकारीद्वारा अनुदित *श्रीमद्भागवद्गीता*^७ मा प्रयोग भएका तस्विरहरूमध्ये

^६ मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा नभेटिएका वा दर्ता नभएका पुस्तकहरूको परिणाम पनि ठूलो हुन सक्छ, जसको अध्ययन, अनुसन्धान र खोज बाँकी नै छ।

^७ नेपाल सरकारका हुकुमबमोजिम गोरखाभाषा प्रकाशनी समितिद्वारा पशुपति प्रेस नेपालमा १९९० सालमा छापिएको।

जुद्धशमशेर राणाको तस्बिर कलकत्ताको द कलकत्ता फोटोटाइप कम्पनीबाट प्रकाशित भएको देखिन्छ, भने अन्य केही तस्बिरहरू: एलएम शर्माद्वारा सन् १९२३-२४ तिर पेन्टिङ गरिएका तस्बिरहरूको मेकानिकल रिप्रोडक्सनबाट लिएको देखिन्छ। त्यसबाहेकका अन्य तस्बिरहरू गीता प्रेस गोरखपुरबाट पनि प्रकाशित भएका थिए। १९९० मा काठमाडौंको पशुपति प्रेस नेपालबाट ४,००० प्रति प्रकाशित भए। पुस्तकमा मास प्रोडक्सनका रूपमा भारतीय बजारमा उत्पादित तस्बिरहरूलाई पुस्तकको विषयवस्तुअनुसार प्रयोग गरेको देखिन्छ। अन्य कतिपय पुस्तकहरूका हकमा पनि एउटै पुस्तकभित्र प्रयोग भएका तस्बिरहरू छापिने प्रेस र उक्त तस्बिर रचना गर्ने कलाकारहरू फरक-फरक देखिन्छन्। मेकानिकल रिप्रोडक्सनका हिसाबले भगवानका तस्बिरहरू पहिले नै लाखौं प्रति उत्पादन भइसकेका हुनाले कतिपय पुस्तकहरूको दोस्रो संस्करणमा मात्र 'सचित्र' भनेर विज्ञापन गर्ने चलन पनि थियो जसमा पुस्तकभित्रको सन्दर्भ मिलान गरेर भगवानका तस्बिरहरूलाई राखिन्थ्यो (घुसारिन्थ्यो) मात्र।^५

यस अवधिमा पुरानो पुस्तकमा तस्बिर थप्ने काम मात्र हुँदैनथ्यो। कतिपय पुस्तकहरूमा अगाडि वा पछाडि कुनै हरफहरू पनि थप्ने गरेको भेटिन्छ, भने कतिपय पुस्तकमा कुनै नयाँ अध्याय नै थपेको पनि पाइन्छ, तथापि पुस्तकको मूल विषयवस्तुमा भने परिवर्तन हुँदैनथ्यो।

“*अर्जुन गीता*, पं पुण्यप्रसाद उपाध्याय, जंगमवाडी बनारस” उल्लेख भएको पुस्तक अर्जुन गीता सवाईबाट सुरु भएको छ र सुरुको हरफ यस प्रकार छ :

सुन सुन पाँच हो म केहि भन्छु

श्रीकृष्ण अर्जुनको सम्वाद कहन्छु।

पुस्तकको टाइटल पेज छैन भने कुल पेज ६४ छ र मुद्रक अय्युब खाँ, एम्पायर प्रेस छ। किताबको अन्त्यमा,

श्रीकृष्णले बतायाको अर्जुनजि लाई

गुढ भाव मिठा मिठा बचन मिललाई

^५ नेपालका सन्दर्भमा सन् १९९० को दशकतिरबाट पुस्तकहरूमा देखिएका रङ्गिन तस्बिरहरूमा गीता प्रेस (गोरखपुर) को अत्यधिक प्रभाव रहेको पाइन्छ। पहिले नै प्रकाशित तस्बिरहरूबाट पुस्तकका लागि उपयुक्त ठानिएका तस्बिरहरूमा पुस्तकभित्रका खास अंशहरू, पुस्तकको नाम वा अन्य जानकारी छापेर पुस्तकमा प्रयोग गर्ने चलन पनि व्यापक थियो (कमलमणि दीक्षितसँग २०६५ फागुन २९ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित)। भारतमा भगवानका फोटोहरूको उत्पादन, लोकप्रियता तथा प्रयोगका लागि हेनुहोस् पिन्नी (सन् २००४) तथा गुहा-थाकुर्ता (सन् २००६)।

राम रत्न गीता सुनि धनञ्जयलाई
शङ्का गयो हर्ष भयो मन अधिकाई

उल्लेख छ। पुस्तक कुन मितिमा प्रकाशित भएको हो र कसले लेखेको भन्ने उल्लेख छैन। पं. पुण्यप्रसाद यस पुस्तकका प्रकाशक पनि हुन सक्छन् किनभने यो कालखण्डमा उनी प्रकाशक भएर प्रकाशित भएका अन्य थुप्रै पुस्तक भेटिन्छन्। ठीक यही विषयवस्तुको अर्को किताब पनि भेटिन्छ, जसको सुरुआत सोही हरफ 'सुन सुन पाँच हो म केही भन्छु' बाट भएको छ तर अन्त्यमा केही लाइन थपिएका छन्। अर्थात् अन्त्यको 'राम रत्न गीता सुनि धनञ्जयलाई, शङ्का गयो हर्ष भयो मन अधिकाई', भन्दा पछि पनि १० लाइन कविता थपिएको छ जसमा किताबको लेखक रेवतीरमण उपाध्या भनिएको छ भने पुस्तक १९६५ माघमा लेखिएको उल्लेख छ। पुस्तक लेखिएको मिति प्रस्ट भए पनि प्रकाशन मिति प्रस्ट छैन। प्रकाशक- सर्व हितैषी कं जालपादेवी रोड, वाराणसी भनेर लेखिएको छ र मुद्रक छाया प्रेस, पियरिया पोखरी, वाराणसी छ। पुस्तक मुद्रण गर्ने मुद्रकहरू फरक छन्, पुस्तकमा प्रयोग भएका ग्राफिक्स तथा अक्षरहरू पनि भिन्न नै छन्। सामान्य हिसाबले कुन पुस्तक पहिले छापिएको हो र कुन पछि छापिएको हो, थाहा लाग्दैन। लेखक वा प्रकाशक पनि फरक भएको वा उल्लेख नभएकाले दुई पुस्तक फरक हुन् भन्न कुरै लाग्छ तर अन्त्यमा केही हरफ थपिएका बाहेक मूल विषयवस्तुमा भने कुनै फरक छैन।

धार्मिक पुस्तकहरू प्रकाशन गर्नु र आफ्नो नाम जोड्नु तथा नाफाका लागि मात्र धार्मिक पुस्तकहरू छापु फरक-फरक कार्य हुन् भन्ने धारणा र तर्क पनि पाइन्छ। कुनै प्रकाशक विशेषले नाफाका लागि काम गरेको हुन सक्छ तर धर्मसँग आस्था राख्ने कतिपयले 'भगवान' वा धार्मिक ग्रन्थसँग आफ्नो नाम जोड्ने प्रयास गरेका हुन सक्छन्।^९ यो तर्कलाई आधार मान्दा 'मेकानिकल रिप्रोडक्सन' को अवधारणासँग जोडेर पुस्तक प्रकाशनको इतिहास र प्रचलनका बारेमा विश्लेषण र तर्क गर्न त्यति सजिलो छैन। यस अवधारणा र मान्यताले अध्ययनको लागि नयाँ सम्भावना रहेकोतर्फ इङ्कित गर्छ। के कैयौँ धार्मिक

^९ कतिपय पुस्तकहरूमा मूल्य उल्लेख हुँदैनथ्यो र धर्मार्थ वा धर्मदान लेखी वितरण पनि गरिन्थ्यो। यस्ता पुस्तक प्रकाशनको कार्य नाफाको उद्देश्यका लागि भन्दा पनि 'धार्मिक' कामका लागि गरेको मानिन्थ्यो। तर यस्ता पुस्तकहरूको सङ्ख्या निकै कम छ। (कमलमणि दीक्षितसँग २०६५ फागुन २९ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित)। कोमलनाथको *श्रीमद्भागवद्गीता* पुस्तक प्रकाशनका लागि जुद्धशमशेर जङ्गवाहादुर राणाले आर्थिक सहयोग गरेको कुरा पुस्तकको भूमिकामा नै उल्लेख छ।

पुस्तकहरू सामाजिक मान-प्रतिष्ठा र नामका लागि वा धार्मिक कार्यका रूपमा मात्र प्रकाशित भएका थिए ? यदि यस्तो होइन भने, विशुद्ध नाफा कमाउने उद्देश्यले एउटै पुस्तकलाई विभिन्न आकार प्रकारमा छाप्ने, पुस्तकको नाममा परिवर्तन गर्ने वा प्रचलित पुस्तकहरूको नामसँग विभिन्न विशेषण जोडेर आफ्नो वा प्रकाशकको नाममा छाप्ने प्रवृत्ति बरमभियाको पेडा व्यापारका लागि नक्कल गरिएका साइनबोर्डहरू भन्दा त्यति धेरै भिन्न लाग्दैन ।

धार्मिक, सांस्कृतिक आस्थाको तर्क मान्ने हो भने एउटै विषयवस्तुका पुस्तकहरूलाई मेकानिकल रिप्रोडक्सनका आधारमा पुनर्मुद्रण गरी नाफा नै कमाउनु पर्छ भन्ने हुन्छ । अथवा सबै प्रकाशनहरू र सबै नक्कलहरू नाफा कमाउनका निम्ति मात्र गरिएका हुन् भन्न सकिने बलियो आधार भेटिँदैन ।^{१०} कति वर्षसम्म एउटै सेटिङबाट कति पुस्तकहरू छापिए ? एउटा पुस्तकका लागि गरिएको कम्पोज (सेटिङ) कति वर्षसम्म रहन सक्थ्यो, राखिने गथ्र्यो वा रह्यो भन्ने विषयको अध्ययन गर्न अब कठिन नै होला । एउटा सेटिङका लागि प्रयोग भएका डिजाइनहरू (अक्षर, ग्राफिक्स, बोर्डर वा अन्य) अर्को नयाँ पुस्तकका लागि पनि उत्तिकै आवश्यक पर्छ । तर, मुद्रक र प्रकाशकहरूसँग त्यसका लागि आवश्यक विकल्पहरू नहुने भएकाले पुरानो सेटिङमा प्रयोग भएका अक्षर वा डिजाइनहरूलाई नै नयाँ पुस्तकमा प्रयोग गरिएको हुन सक्छ । जसको प्रस्ट अर्थ हुन्छ, पुरानो किताब पुनर्मुद्रण गर्नु पर्‍यो भने मुद्रकसँग पहिले सेटिङ वा निर्माण गरेका प्लेट वा ब्लकहरू नहुने, त्यसका लागि पुनः काम गर्नुपर्ने र श्रम, समय तथा लागतमा पुनः लगानी बढ्ने । यसले पनि जुन गतिमा प्रकाशन क्षेत्रको विकास-विस्तार हुनुपर्ने हो र त्यसको पहुँच सर्वसाधारणका बीचमा पुगनुपर्ने हो त्यसमा अवरोध पुऱ्यायो होला भनेर मान्न सकिन्छ ।

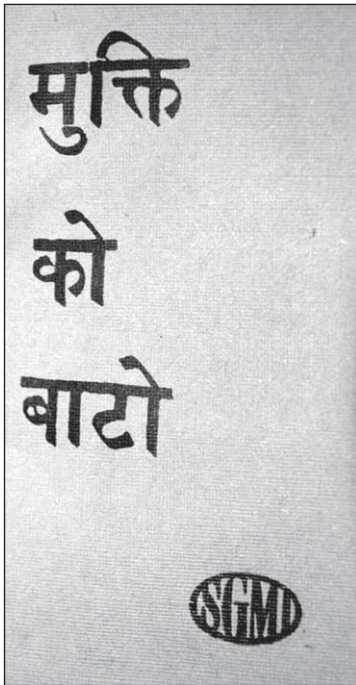
नेपाली भाषामा प्रकाशनका सुरुआती वर्षहरूमा मेकानिकल रिप्रोडक्सनको अवधारणा अनुरूपका प्रकाशनहरू भेट्न हम्मै-हम्मै पर्छ । त्यसो त सबै प्रकाशित पुस्तकहरू उपलब्ध नहुनु र फरक-फरक संस्करणका पुस्तकहरू हाल आएर नभेटिनु जस्ता कारणले कतिपय कुराको विश्लेषण र अध्ययन गर्न गाह्रो नै पर्छ । तथापि केही पुस्तकहरूको अध्ययनले के प्रस्ट देखाउँछ भने प्राविधिक

^{१०} यो सन्दर्भमा हालको साहित्यिक प्रकाशनलाई पनि विश्लेषणको आधार बनाउन सकिनेला । खास गरी नेपाली साहित्यमा नाफा कमाउने वा व्यावसायिक रूपमा पुस्तकहरू प्रकाशित गरी विक्री गर्ने उद्देश्यले मात्र पुस्तकहरू प्रकाशन भएको देखिँदैन । आफूले लेखेको कुरा आफैँ प्रकाशक भएर वा आफन्तको पुस्तकमा प्रकाशक बनेर छाप्ने प्रचलन व्यापक छ र विक्री, वितरण र नाफाका दृष्टिकोणले केही अपवाद छाड्ने हो भने व्यावसायिकता ग्रहण गरिसकेको अवस्था अबै छैन ।

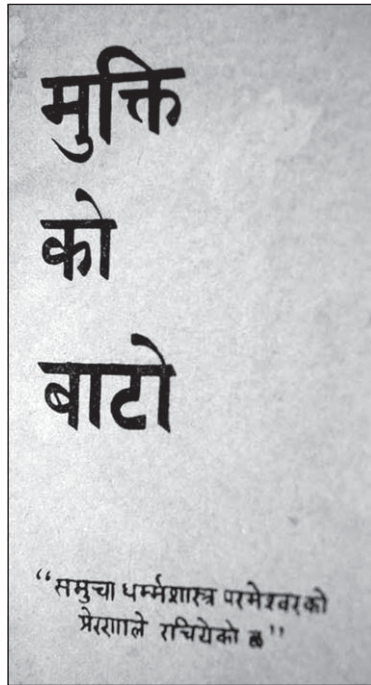
रूपले मेकानिकल रिप्रोडक्सनको अवधारणाअनुरूप पुस्तकहरूको उत्पादन भएको छैन र समय, श्रम र पैसाको बचत गर्ने प्रयास गरिएको छैन । त्यसो त केही अपवाद प्रकाशनहरू पनि नभेटिने होइनन् । जस्तै, इसाई धर्मका केही पुस्तकहरू मेकानिकल रिप्रोडक्सनको अवधारणाअनुसार नै प्रकाशन भएको देखिन्छ । के यो प्रचलन उचित व्यवस्थापन, अनुभव वा योजनाका कारणले सम्भव भएको हो, जहाँ चार वा पाँच वर्षपछाडि पनि एउटै प्लेट, ब्लक वा एउटै सामग्रीको प्रयोग गरेर पुस्तकहरू प्रकाशन गरिएको छ ? अथवा, फरक-फरक ठाउँ र समय भनेर पुस्तकमा उल्लेख भए पनि त्यो पुस्तक एकै समयमा, एकै प्रेस वा मेसिनबाट एकैपटक छापिएको थियो ? कभर पेज वा कुनै खास पेज मात्र फरक रहेको र अन्य सबै पेजहरू समान रहेका पुस्तकहरू (विशेषतः क्रिश्चियन) र विषयवस्तुका दृष्टिकोणले एउटै भए पनि सबै पृष्ठहरू फरक भएका पुस्तकहरूको प्रकाशन (विशेषतः हिन्दू धार्मिक ग्रन्थ) लाई कसरी हेर्न, बुझ्न र विश्लेषण गर्न सकिएला ?

केही अपवाद

मुक्तिको बाटो, Printed by offset at the C.L.S. Press, Bangalore for the Scripture Gift Ministry of India, 13 Cubbon Road, Bangalore र *मुक्तिको बाटो* Printed at Scripture Literature Press, Bengal, For the Scripture Gift Ministry of India, 13 Cubbon Road, Bangalore लेखिएका 'दुई' ओटा पुस्तक भेटिन्छन् । यी दुई पुस्तकको कभर पेज, टाइटल पेज र अन्त्यको पेजमा केही फरक देखिन्छ । तर तीभन्दा अन्य पेजहरूमा कुनै असमानता भेट्न सकिँदैन । एउटा पुस्तकको कभर पेजमा पुस्तकको शीर्षक 'मुक्तिको बाटो' सँगै 'समुचा धर्मशास्त्र परमेश्वरको प्रेरणाले रचिएको छ' भनेर लेखिएको छ भने अर्को पुस्तकमा SGMI को लोगो मात्र राखिएको छ । टाइटल पेजका अन्य कुनै पनि भागमा कुनै परिवर्तन नभए पनि लोगोमा भने फरक देख्न सकिन्छ (हेर्नुहोस् तस्वर ७ र ८) । कूल ३२ पेजको यस पुस्तकमा प्रस्टसँग प्रकाशन मिति भनेर नलेखे पनि दुई मिति उल्लिखित छन्- १९५१ र १९५६ । यिनलाई प्रकाशन मिति मान्ने हो भने ५ वर्षपछि पनि एउटै प्लेट सुरक्षित राखेर सोही पुस्तकको प्रकाशन भएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

तस्बिर ७

तस्बिर ८

प्रभु यीशुका उखानहरू नामक पुस्तकको कभर पेजमा Scripture Gift Ministry of India (SGMI) को लोगो र टाइटल पेजमा SGM मात्र लेखिएको लोगो छ भने अन्तिम पानामा Printed by offset at the Wesley Press, Mysore लेखिएको छ र कभर पेजको रङ नीलो छ। सोही शीर्षकको अर्को पुस्तकको कभर रातो छ र त्यसमा SGM को लोगो देखिन्छ भने टाइटल पेजमा समानता देखिन्छ तर Printed at the Baptist Mission Press, Calcutta, for the Scripture Gift Mission Eccleston Hall, London उल्लेख छ। पुस्तकहरू दुई फरक मिति सन् १९५६ र १९५७ मा प्रकाशित भएका हुन्।

संसारको मुक्तिदाता शीर्षक भएका दुई पुस्तकका कभर पेज फरक देखिन्छन्, एउटा पुस्तकको टाइटल पेजमा Scripture Gift Ministry of India 13 Cubbon Road Bangalore देखिन्छ भने अर्कोमा Scripture Gift Mission Eccleston Hall, London S.W.I. अन्य पेजहरूमा समानता देखिए पनि एउटा पुस्तकको अन्तिम भित्री कभरमा सूचना देख्न सकिन्छ भने अर्को पुस्तकको

उक्त पेज खाली नै छ। सूचना यस प्रकारको छ, “यस् पास्तकमा पवित्र धर्मशास्त्र का बचनहरू मात्र अलिकता छानी छानी दिईएका छन्। तपाइहरूलाई अति विन्ती गरीद छ ईश्वरीय सत्य जान्न र मुक्ति प्राप्त गर्न का लागि पूरा धर्मशास्त्र लिएर पढ्नु हवस्”। कुल ६४ पृष्ठ सङ्ख्या भएको यस पुस्तकको प्रकाशन मिति सन् १९५१ र १९५५ रहेको देखिन्छ।

मास प्रोडक्सनका लागि मेकानिकल प्रोडक्सन हुन जरूरी थियो तर त्यसको प्रयोग व्यावसायिक रूपले भएन। मास प्रोडक्सन नहुनुका विविध कारण हुन सक्छन्। कतिपय सन्दर्भमा नेपाली बजारलाई ख्याल गर्दै त्यो बजार सानो भएका कारणले पनि मास प्रोडक्सनका लागि प्रकाशकहरू तयार नभएको हुन सक्छ। तथापि, कुनै कालखण्डमा कुनै पुस्तक चल्यो भने त्यसलाई नक्कल गर्ने प्रचलन भने व्यापक रूपमा थियो। यस प्रकारको नक्कलमा बरमभियाका पेडा पसलेहरूले आफ्नो व्यापारका लागि कुनै खास ‘ब्रान्ड’ नामको प्रयोग गरेजस्तै पुस्तकको नाम र पुस्तकभित्रको विषयवस्तुको पनि नक्कल गरेको जस्तो देखिन्छ। यसरी बजारमा चलिसकेपछि मात्र उक्त पुस्तकको नक्कल हुने भएकाले मास प्रोडक्सनका लागि अपनाउनुपर्ने विधि नअपनाइनु स्वाभाविकै हो। पहिले नै बजारको उचित मूल्याङ्कन गर्न नसक्नु वा बजारमा पुस्तकको माग ढिला हुनु र वितरण प्रणाली ढिला हुनु जस्ता कारणले पनि पुस्तक छाप्दाका कम्पोज सेटहरू नजोगाएको वा उक्त सेटको पुनःप्रयोग नभएको हुन सक्छ। त्यसो त नेपालको जनसङ्ख्याका हिसाबले क्रिश्चियन मिसनरीबाट प्रकाशित पुस्तकहरूभन्दा हिन्दू धर्मशास्त्रका पुस्तकहरूको माग बढी हुनुपर्ने हो र त्यसका लागि मेकानिकल रिप्रोडक्सनको अवधारणा अपनाइनुपर्ने हो। तर, केही पुस्तकहरूको अध्ययनले भने क्रिश्चियन मिसनरीबाट प्रकाशित पुस्तकहरूमा मात्र मेकानिकल रिप्रोडक्सनको उक्त प्रक्रियालाई ख्याल गरेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

सामान्यतः दुई फरक पृष्ठभूमिका धार्मिक पुस्तकहरूको उत्पादन प्रक्रियामा केही असमानता देखिएको छ। क्रिश्चियन मिसनरीबाट प्रकाशित पुस्तकहरूमा प्राविधिक रूपमा अपनाउन सकिने यान्त्रिक पुनरुत्पादन (मेकानिकल रिप्रोडक्सन) प्रक्रियालाई ध्यान दिएको देखिन्छ भने हिन्दू धार्मिक ग्रन्थ प्रकाशनका क्रममा यो प्रक्रियालाई कम ध्यान दिएको देखिन्छ। यसका कारणले व्यवसायमा देखिनुपर्ने पुस्तक उत्पादन तथा पुनरुत्पादनमा देखा पर्ने विशिष्टीकरण र व्यावसायीकरणमा केही कमी आएको हुन सक्छ। तथापि नाफाका लागि पुस्तक प्रकाशनका

क्रममा गरिएका विज्ञापन, प्रकाशित पुस्तकको सङ्ख्या र कुनै खास पुस्तकको लोकप्रियताले गर्दा त्यसको नक्कल गर्ने प्रवृत्तिलाई आधार मानेर विश्लेषण गर्दा प्राविधिक विशिष्टीकरणको अभावले व्यवसायलाई पूर्णतः हानि गऱ्यो वा व्यवसाय असफल भयो भन्न सकिने आधार भेटिँदैन ।

यो लेखको मूल ध्येय एउटै प्रकाशक वा लेखकहरूले आफूले गर्ने पुस्तक प्रकाशनका क्रममा मेकानिकल रिप्रोडक्सनको धारणा अवलम्बन गरे वा गरेनन्, त्यो प्रचलन थियो वा थिएन भन्ने कुराको अध्ययन गर्नु मात्र भएकाले पुस्तक प्रकाशन/मुद्रण भएपछि पुनःमुद्रणका क्रममा उक्त पुस्तकमा देखा पर्ने परिवर्तन र त्यसका लागि थप आवश्यक खर्चहरू श्रम, स्रोत र साधनका विषयमा तथा पुस्तकमा प्रयोग हुने गरेका तस्वीर, तिनको उत्पादन र प्रयोगका विषयमा सामान्य चर्चा मात्र गरियो । 'फरक' पुस्तकहरूको विषयवस्तु, डिजाइनिङ, लेआउटमा देखिने 'समानता' का बीचमा रहेको 'असमानता' का विषयमा उदाहरणसहित छलफल गरियो । यो लेखको अर्को आशय यान्त्रिक उत्पादन र पुनरुत्पादन प्रक्रियामा पुस्तक प्रकाशनको यसखाले परम्पराले नेपाली भाषाका पुस्तक प्रकाशकहरूले लिनु पर्ने नाफा लिन सकेका थिएनन्, वा बचाउनुपर्ने समय र पैसा बचाउन सकेका थिएनन् भन्ने हो ।

धन्यवाद

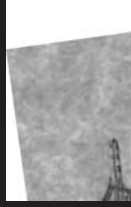
यो लेख तयारीका क्रममा कुराकानीका लागि समय र मस्यौदा माथि सुभावे दिनुहुने कमलमणि दीक्षित, सामग्रीहरू खोज्न सघाउने मपुपुका कर्मचारी साथीहरू तथा विभिन्न मस्यौदा पढी टिप्पणी गरिदिनु हुने मार्टिन चौतारीका प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली र देवराज हुमागाईंप्रति आभारी छु । साथै, लेखको पाण्डुलिपि सम्पादन गर्नुहुने शरच्चन्द्र वस्तीप्रति पनि आभारी छु ।

सन्दर्भ सामग्री

जोशी, रूपा । २०६३ । 'असली पेडा' को होडवाजी । *हिमाल खबरपत्रिका* १६(१७) : २५ । दीक्षित, कमल । २०१४ । कल्लाई भन्ने ? सबै उस्तै । *यस्तो पनि*, पृ. ९५-९६ । काठमाडौं : मदन पुरस्कार पुस्तकालय ।

Anderson, Benedict R. 1991. *Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

- Benjamin, Walter. 1970. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. In *Illuminations: Essays and Reflections*. Hannah Arendt, ed., pp. 217-252. London: Jouathau Cape.
- Chalmers, Rhoderick. 2002. Pandits and Public Fiction: Popular Publishing and the Birth of Nepali Print-Capitalism in Banaras. *Studies in Nepali History and Society* 7 (1) : 35-97.
- Guha-Thakurta, Tapati. 2006. *The Aesthetics of the Popular Print: Lithographs and Oleographs from 19th and 20th Century India*. Kolkata: Birla Academy of Art & Culture.
- McLuhan, Marshall. 1962. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Onta, Pratyoush. 1996. Creating a Brave Nepali Nation in British India: The Rhetoric of Jāti Improvement, Rediscovery of Bhanubhakta and the Writing of Bír History. *Studies in Nepali History and Society* 1(1) : 37-76.
- Pinney, Christopher. 2004. *Photos of the Gods: The Printed Image and Political Struggle in India*. New Delhi: Oxford University Press.
- Roy, Tapti. 1995. Disciplining the Printed Text: Colonial and Nationalists Surveillance of Bengali Literature. In *Texts of Power: Emerging Disciplines in Colonial Bengal*. Partha Chatterjee, ed., pp. 30-62. Minneapolis: University of Minnesota Press.

चौतारी पुस्तक शृङ्खला- ५०

नेपाली टेलिभिजन प्रसारणको अभ्यासले २५ वर्ष पूरा गर्दैछ। नेपालमा टेलिभिजन प्रसारणमा दस च्यानल देखा परिसकेका छन्। तर तिनका अभ्यास, प्रकृति, अन्तर्वस्तु, इत्यादि पक्षबारे यथेष्ट बहस हुन सकेको छैन। यसै सन्दर्भलाई ध्यानमा राखी यो पुस्तक- **नेपाली टेलिभिजन : अभ्यास, अनुभूति र विश्लेषण** तयार पारिएको हो।

यस पुस्तकले नेपालमा अभ्यासरत टेलिभिजनका विविध आयामलाई खोतलेको छ। अधिकांश लेख टेलिभिजनमा सक्रिय र अनुभवी व्यक्तिले लेखेका हुन्। तसर्थ अनुसन्धान र अनुभवको मिश्रणले लेखहरूलाई खिँदिलो बनाएको छ। यसमा इतिहास, समाचार, टेलिफिल्म, वृत्तचित्र र समावेशीकरण गरी जम्मा पाँच मुख्य खण्ड छन्। तिनमा नेपाली टेलिभिजनको इतिहास, कार्यक्रमको विकासक्रम, टेलिभिजन समाचार, टेलिफिल्म, टेलिभिजन वृत्तचित्र, भाषाभाषीका कार्यक्रम र टेलिभिजनमा दलितबारे विवेचना गरिएका लेख छन्। टेलिभिजन संस्कृतिसम्बन्धी परिचय र नेपाली टेलिभिजनबारे सन्दर्भ सामग्री पनि यहाँ छ।